

הערכתו של האגרות משה למכותביו – בחינת הפתיחות לתשובותיו

הקדמה: לפני כעשרים וחמש שנה זכיתי להיכנס וללמוד בישיבת ההסדר שבות ישראל, בראשותו של הרב שבתי רפפורט. תורתו של בעל האגרות משה היתה נוכחת בישיבה, מעבר למקובל בישיבות ההסדר האחרות.

בתור "חתנא דבי נשיאה", ראש הישיבה עסק באותם שנים בעריכת כתביו של סבו הגדול הרב משה פינשטיין (הרב שבתי נשוי לרבנית רבקה רפפורט [טנדלר, לפני], נכדתו של הרב משה פינשטיין), והרבה להזכיר את תורתו בשיעוריו. הזיקה המיוחדת לתורתו של הרב פינשטיין באה לידי ביטוי מובהק בכך שה"עונג שבת" הקבוע עם ראש הישיבה, הוקדש ללימוד משותף של אחת מתשובותיו של הרב פינשטיין שעוד לא הובאה לבית הדפוס.

באחד מן הימים העיר אחד מהתלמידים את תשומת לבנו לכך שניתן למצוא באגרות משה תשובות הממוענות לראש ישיבתנו, הרב שבתי, ולגיסו – הרב אברהם אורן, ששימש באותם ימים כר"מ נוסף בישיבה. כינוי החיבה המיוחד שבו פנה הרב פינשטיין אל ראש ישיבתנו^א, עורר אותי לנסות ולבחון עד כמה מדובר בפניה 'שגרתית' (בעזרת מכונת החיפוש של שו"ת בר אילן), ועד כמה ניתן בכלל 'להסתמך' על לשונות אלו ולראותן כמשקפות את אשר על לבו של פוסק הדור. מסקנת הבדיקה הייתה שהרב משה נהג בדייקנות רבה בשימוש בתיאורי חיבה מסוימים, וכאשר המשכתי 'להשתעשע' בבדיקת האופן שבו תיאר את מכותביו הידועים והמפורסמים נתגלתה לעיניי תופעה מעניינת במיוחד, שאליה אשוב בהמשך. נזכרתי לאחרונה בדברים, ושבתי לבדוק את תמונת המצב לאחר שבמשך השנים מאז פורסמו כרכים נוספים מתשובותיו, ומצאתי שמן הראוי להציג את הדברים בפני מי שייתכן וימצאו בהם עניין.

בשונה מספרי שאלות ותשובות אחרים, שבהם המחבר השמיט בשעת ההדפסה את הפנייה האישית למכותב^ב, או בחר להדפיס פנייה זו באופן חלקי^ג, הפתיחות שבשו"ת אגרות משה מופיעות בשלמותן^ד.

א. הביטוי "יקיר נפשי" מופיע בכרכי תשובות האגרות משה פעם אחת בלבד – בפנייתו לרב רפפורט (אג"מ אהע"ז ד, מט). כמו כן, גם הפניה שבו בחר לפנות במכתב נוסף אל הרב שבתי: "החביב והאהוב לנו עד למאד" (אהע"ז ד, יח) הצירוף המיוחד: "החביב והאהוב" אף הוא אינו מופיע בכל תשובותיו אף לא פעם אחת נוספת. חיבה מיוחדת זו באה לידי ביטוי אף בחתימת מכתבו זה לרב רפפורט. כשישים פעמים חתם הרב משה את תשובותיו בחתימה: "זקנך אוהבך (בלו"נ), משה פינשטיין". מכתבו זה הוא היחיד מבין כולם שבו הוא מוסיף וכותב "זקנך מוקירך" "גומר בברכה מרוב אהבה". בדומה לכך חתם מכתב נוסף אליו במילים: "זקנו אוהבו בלב ונפש מוקירו מאד". על החיבה המיוחדת לבני משפחת טנדלר ככלל, ראו עוד בהערה בהמשך.

ב. כך למשל כתב הרב יהודה ליב צירלסון, בהקדמת ספרו גבול יהודה, שבחר להשמיט את שמות הרבנים השואלים, והסביר זאת בטעם מעניין ומלא חן: ש"אם גדולים ממני ויתרו על כבודם בפנותם למי שקטן מהם, הרי אין לי לעשות מענותותם עטרה

הרב משה פינשטיין נהג לפתוח את מאות ואלפי מכתבי התשובה ששלח לשואליו בדברי ברכה קצרים הבנויים על פי תבנית קבועה, ובהם פניה אישית למכותביו. הפניה נפתחת בראשי התיבות "מע"כ" ("מעלת כבוד..."), ובדרך כלל ממשיך מיד לאחר מכן לתאר את מכותבו בתואר "ידידי"¹, עם מילות הערכה משתנות נוספות, כאשר הפנייה חותמת בראשי התיבות "שליט"א". ההתחקות אחר השימוש בתארי חיבה מיוחדים תוכל להעיד על ההקפדה והדייקנות בבחירת מילותיו. כך למשל, הכינוי "האהוב" מופיע כעשרים וחמש פעמים בלבד בכל תשעת כרכי תשובותיו, ובכל המקרים הללו הביטוי מכוון כלפי קרוב משפחה (בן, נכד, מחותן וכו'). הכינוי "אהובי", מופיע כשמונים פעמים בראשי מכתבים ששלח לבני משפחתו הנרחבת (דודו, אחיו, גיסו, אחיינו, חתנו, נכדיו (כולל חתני בניו ובנותיו), כאשר בדיקת זהות המכותבים שזכו לכינוי זה מעידה על היחס המיוחד למספר תלמידים מקורבים – שלושה במספר! – שהם היחידים מבין מאות מכותביו שזכו לכינוי זה מבלי שתהיה ביניהם קשר משפחתי². ההתחקות אחר כינוי חיבה ייחודיים עוד יותר, דוגמת הצירוף הכפול: "אהובי וחביבי" או "חביבא דנפשי", מגלה שהן נכתבו על ידו פעמים ספורות בלבד³.

בצד התיאורים הרווחים והשגורים, דוגמת כינוי מכותבו בתואר "הרב הגאון" (שחזור על עצמו בכמעט אלף מכתבים שונים!)⁴ מופיעים לעתים בתשובותיו תיאורים יוצאי דופן במיוחד, ומעניין

להתגדל בה". בדומה לכך כתב גם בעל החוות יאיר בתחילת ספרו, וכן בשו"ת או נדברו בהקדמתו לחלק ז.
 ג. הרב עקיבא איגר ציין שאילו הוא היה יכול היה מבטל את הכינויים הללו שכן "להכותב הוא אבק חנופה, ולמי שכותבים, או אבק גאות כי ירבו לו, או אבק שנאת חנם אם ימעטו...". וביקש מבניו שבבואם להדפיס את אגרותיו שיוירדו את תארי הכבוד שכתב למכותביו. כפי שמבואר בהקדמת שו"ת ר' עקיבא איגר, הוא עצמו נהג כמנהג המקובל על מנת לא לפגוע ברגשות מקבלי מכתביו "אנכי לא שנית מהנוהג לבל יהי השלילה כפגיעה בכבודם". הרב עקיבא איגר ביקש מבניו להדפיס בספר רק את המילה הראשונה מבין תארי הכבוד שכתב במכתביו.
 ד. בתשובותיו של הרב וולדנברג או של הרב מנשה קליין תמצא ששורת הפניה למכותב מלאה בראשי התיבות וכו' – (בין שהופיעו במכתב המקורי ובין שהוכנסו בשעת ההדפסה). בתשובות שמכונסות באגרות משה אין זה המצב (הפתיחה "מע"כ ידידי" ממשיכה עם ראשי התיבות וכו' בתשובותיו של הרב משה פינשטיין רק ארבעה פעמים בכל כרכי האגרות משה, בעוד הפתיחה "כבוד ידידי" שבשבת הלוי כוללת את המילה "וכו" מעל שמונים פעמים.
 ה. יש כאלף ארבע מאות תשובות שפותחות בפניה "מע"כ", כאשר רובם הגדול (- כאלף מאה וחמישים) פותחים בצירוף "מע"כ ידידי... שליט"א". לצורך ההשוואה, בשו"ת שבט הלוי צירוף זה אינו מופיע אפילו פעם אחת בודדת. לשם השוואה, הפניה - "לכבוד ידידי... שליט"א" מופיע באגרות משה רק כשש עשרה פעם בכל תשובותיו, ואילו בשו"ת שבט הלוי הצירוף הנ"ל מופיע מעל שמונה מאות פעם.
 ו. כשמונה פעמים הוא פנה בתואר זה אל תלמידו אהובו הרב אפרים גרינבלט, ופעם בודדת לשני תלמידים נוספים – הרב אברהם יוסף ראזענבערג והרב יוחנן רודענסקי. הביטוי "אהובי" מופיע גם פעמיים בגוף מכתבו לתלמיד נוסף הרב שמעון בערנשטיין [ישנם מספר תשובות שבהם הרב משה פונה לתלמידים נוספים ובהם לא נמצא התיאור המיוחד "אהובי", ראו למשל: א"ח א, סימן כא, נה; א"ח ג, פח; יו"ד א קל, קעד; יו"ד ג, יד; אהע"ו א, זה, קב; אהע"ו ד, פד; חו"מ א, יג; חו"מ ג, כב]. על הקשר החם לרב יוחנן רודענסקי מספר הלה בפתח ספרו לוית חן ומתאר כיצד הרב משה השתכן בבית הוריו "בזמן הקיץ במשך חמש שנים" "וזכיתי אישית לאהבתו כאב לבן", בהקדמה לספרו לוית חן על מסכת סוכה.
 ז. הביטויים: "אהובי וחביבי" על נטיותיו השונות ("אהוב וחביב" "האהוב והחביב") מופיע פחות מעשרים פעמים. כמעט בכלן הפניה היא אל בני משפחת טענדלער (חתנו הרב טנדלר, בניו וחתניו). הביטוי "חביבא דנפשי" ו"אהוב נפשי" (פעם בודדת) מופנים לנכדו, הרב מרדכי טענדלער.
 ח. לעתים התואר מופיע בראשי תיבות "הרה"ג". אמנם, השימוש בראשי תיבות אף הוא איננו סתמי: כמעט בכל הפעמים כולן שבהן הרב משה תיאר את מכותבו כגאון צירף לכך את התואר "מוהר"ד" או מהר"ר" (= "מורנו הרב"), (בכחמש מאות מתוך חמש מאות ושלושים פעמים), ואילו במקומות שבהם התיאר נעשה בראשי תיבות ("הרה"ג") התיאור הנלווה ("מוהר"ר") מופיע רק בכחצי מהמקרים (כמאתיים שמונים מתוך כארבע מאות עשרים מכתבים). בדומה לכך, בערך מחצית מהפעמים שבהן הוא

להתחקות אחר טיבם של המכותבים שזוכים לתיאורים מיוחדים אלה. כך, למשל, נמצא שרק מכותב אחד ויחיד זכה לכינוי "מרן" בפניית מכתבו של הרב פינשטיין אליו. המדובר הוא בדודו של הרב פינשטיין, הרב יעקב קנטרוביץ, שאתו ניהל הרב פינשטיין התכתבות של עשרות מכתבים במשך שנים רבות. הרב פינשטיין פנה אליו בתואר 'מרן', רק במכתב אחד מבין עשרות הפעמים שהם התכתבו ביניהם, כאשר בדרך כלל הוא בחר לתאר את דודו בפתח מכתביו בתואר: "הגאון הגדול מוהר"ר". אם נחפש למצוא מי עוד מבין מכותביו זכו לתואר המכובד, נגלה שבנוסף לעשרות הפניות לדודו, ופניה מקבילה במכתביו לאביו ולאחיו, שהרב משה בחר לכתוב כינוי זה - "הגאון הגדול" - במכתבים שאותם שלח לחמישה עשר מכותבים בלבד^(ט).

שבעה מכותבים בלבד תוארו על ידו בכינוי "הצדיק" או ("הרה"צ - הרב הצדיק")^(י), ובכינוי "ציס"ע" (או "צדיס"ע) השתמש בשלושה מכותבים בלבד^(יב).

באחד מהמכתבים שבהם הכתיר את מכותבו בתואר "הגאון הצדיק" - אגרת שאותה שלח לרבי מליובביטש, הרב מנחם מנדל שניאורסון - מצויים תיאורים ייחודיים נוספים מיוחדים במינם.

התשובה שמופיעה בחלק או"ח חלק ד, סימן ט פותחת כך: "מע"כ הוד כ"ק הגאון הצדיק מוהרמ"מ שליט"א שניאורסון האדמו"ר מליובאוויטש".

והנה, מתברר שזהו המכתב היחיד בכל תשעת כרכי האגרות משה שבו הרב פינשטיין בחר לפנות אל מכותבו בתואר הכבוד: "הוד"^(יג), כמו גם המכתב היחיד מכל תשובותיו שבהם השתמש בתואר: "כ"ק".

ביטויי כבוד נדירים אלו (-כ"ק, הוד) מופיעים גם בגוף המכתב בו הרב משה כותב אל הרבי ש"הודיעו לי בדבר שהוכ"ק גאונו" (-הוד כבוד קדושת גאונו); "כ"ק הו"ג שליט"א" - "כבוד קדושת הוד גאונו שליט"א".

כינה את מכותבו בתואר "הגאון" באופן מלא הוא הוסיף לכך את התיאור "המפורסם" (כמאתיים וארבעים פעמים), אך כמעט אף פעם לא כתב כן לאחר כינוי המכותב בתואר "הרה"ג" בראשי תיבות (למעט יוצא מן הכלל בודד ויחיד).
 ט. והנה רשימת המכותבים המלאה: 1. הרב יעקב מעסקין (בששה מכתבים שונים). 2. הרב יונתן שטייף (פעמיים). 3. הרב מרדכי סאוויצקי. 4. הרב יחיאל יעקב ווינבערג. 5. הרב שלמה זמן אויערבאך (פעמיים). 6. הרב יעקב חיים יפהן (פעמיים). 7. הרב יחזקאל אבראמסקי (שלושה פעמים). 8. הרב י' רודערמאן. 9. הרב משה בנימין טאמאשאו. 10. הרב יצחק יעקב ווייס. 11. הרב מהר"ד סאלאוויצקי. 12. הרב שלמה דוד כהנא (פעמיים). 13. הרב שלמה יוסף זוין. 14. הרב יצחק הוטנער. 15. הרב יהושע בוימפל.

י. וכמשך להערה מקודם, התוספת "הגדול" לא מופיעה אף פעם לאחר כינוי המכותב בראשי התיבות הרה"ג - רק במקומות שבהם תואר זה "הרב הגאון" נכתב במלואו.

יא. שבעה מכותבים בלבד: 1. בשמונה עשרה מכתבים שונים תיאר כך את ידידו, הרב שלום יחזקאל שרגא רובין האלבערשטאם. 2. פניה זו מופיעה בשני מכתביו היחידים לרבי מליובביץ. 3. הרב שלמה זלמן פריעדמאן (או"ח ב, יח). 4. הרב ישכר בעריש היילפערן (י"ד ב, כב). 5. הרב חנניה יו"ט ליפא דייטש (י"ד ב, צג). 6. הרב מרדכי גאטליב (הע"ז א, א). 7. הרב ישראל הירש האדמו"ר מבאד-אישעל (אהע"ז ד, כח).

יב. 1. "מע"כ ידידי הרב הגאון המפורסם צדיס"ע סו"ע"ה כש"ת מהר"ר דוד יצחק אייזק ראבינאוויטש שליט"א האדמו"ר מסקאליע", (י"ד א, ריו); 2. "מע"כ ידידי הרב הגאון המפורסם חו"ב סו"ע ציס"ע כש"ת מוהר"ר צבי הירש מייזליש שליט"א", (י"ד ב, קד); 3. "מע"כ ידידי הרב הגאון המפורסם ציס"ע מגוע תרשישים מוהר"ר שלום יחזקאל שרגא רובין האלבערשטאם שליט"א", (י"ד ב, קסח).

יג. אמנם ראו בדבריו בקדשים וטהרות (חלק ב, א), וצ"ע.

הפניה אל מכותבו בתואר הכבוד "הו"ג" נדיר ביותר, ולמעשה קיים רק בעוד שתי תשובות בלבד. בפעם הראשונה שבו הביטוי הופיע (-פעמיים באותו מכתב) מדובר היה במכתב שנכתב אף הוא לרבי מליובביץ' - כמעט עשרים וחמש שנה קודם לכן (אגר"מ או"ח א, צב). והפעם הנוספת שבו הרב משה פנה כך למכותבו (שלושה פעמים באותו מכתב!) היא במסגרת מכתב שכתב בשנת תשכ"ו לרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק מבוסטון (אגר"מ יו"ד ג, מג).

לחתימת הדברים, אוסיף להעיר שההערכה המיוחדת למכותבים שונים ניכרת גם בנוסח החתימה של מכתביו אליהם. לבני משפחתו חתם תמיד במילה במילה "אוהבך" (אחיך אוהבך, דודך אוהבך, איך אוהבך, זקנך וכו'). ליתר מכותביו חתם כדבר שבשגרה בידידות: "ידידו, משה פיינשטיין" (-כך חתם כשש מאות וששים פעם). כמאתיים חמישים פעמים הוסיף מילת הערכה נוספת וחתם "ידידו מוקירו, משה פיינשטיין". חתימות ייחודיות יותר הם נדירות, למשל התוספת "מוקירו מאד" מופיעה פעמים רבות בתשובותיו לדודו ובעוד כמה עשרות מכתבים (כארבעים וחמש פעמים), התוספת הייחודית "מוקירו כרום גאונו" מופיעה רק בחתימת שש מתשובותיו – כולם לרבנים מתוך הרשימה שלעיל שבפנייתו אליהם תיאר אותם כ"הגאון הגדול"¹⁷. כך גם חתימות ייחודיות נוספות (דוגמת החתימה: "מוקירו כגאון ערכו") שנכתבה על ידו בחתימת מכתבים ספורים בלבד - שניים מתוכם מתוך הרשימה הקודמת (- הרב סאוויצקי, ודודו הרב קנטרוביץ'), והשלישי הרב אריה ליב גרוסנס (- דבר שיש בו בכדי להעיד על יחסו המיוחד כלפיו)¹⁸.

יד). כך התשובה לרב שמואל דוד כהנא, לרב אברמסקי, ולרב מעסקין (פעמיים) (פעם "כרו"ג"). בשתי תשובות לרב שטייף חתם "מוקירו כרום הדר"ג". יצויין שבתשובתו לרבי מליובביטש מופיע המקום הנוסף היחיד שתיאר כך את אחד ממכותביו בתשובותיו, כשבגוף התשובה (או"ח ד, ט) כתב אליו "בדבר שהוכ"ק גאונו מתעניין...".

טו). באחד ממכתביו אל הרב גרוסנס (אהע"ז ג, לב) הרב משה פיינשטיין מכנהו בתואר המיוחד "יורד לעומקה של הלכה". בכינוי זה משתמש ר' משה בארבע אגרות בלבד - שתיים מתוכן אגרות לרב גרוסנס, אחת לרב גדליה פלדר ואחת לאדמו"ר מציעשינאור.